

ДЗЕЯСЛОЎ У МОВЕ ПАЭТЫЧНЫХ ТВОРАЎ ЦЁТКІ

Дзеяслоў як адна з найбольш ужывальных часцін мовы (пасля назоўніка) мае не толькі разгалінаваную сістэму форм у мове, але і надзвычай багаты сваім зместам. Ём перадаецца дзеянне не абстрактна, не адцягнана, а ў пэўным часе «і з паказаннем усіх адносін, якія выражаюцца выказнікам» [1, с. 411].

Адметнай рысай творчасці многіх пісьменнікаў, у тым ліку і Цёткі (Алаізы Пашкевіч), з'яўляецца выкарыстанне эмацыянальна-псіхалагічных, эстэтычных магчымасцей дзеяслова. Невыпадкава французскі паэт Шарль Бадлер, падкрэсліваючы эмацыянальна-эстэтычную вартасць дзеяслова, называў дзеяслоў «анёлам руху, без якога фраза мёртвая». Сугучную думку выказаў і рускі пісьменнік А. М. Талстой, які пісаў: «Знайсці правільны дзеяслоў для фразы — гэта значыць даць рух фразе» [2, с. 411].

Творчасць Цёткі, «жанчыны з бунтарскай душой», паэтэсы, рэвалюцыянеркі, асветніцы, настаўніцы, артысткі, фельчара, сястры міласэрнасці, рэдактара, публіцыста, — гэта адбітак рамантычнага бачання свету. Паэтэса радасна і непасрэдна захаплялася момантам руху і дзеяння як у жыцці, так і ў прыродзе. Чытаючы яе паэтычныя творы, адразу кідаецца ў вочы незвычайная дынаміка з'яў, пачуццяў, колераў, гукаў, якая дасягаецца незвычайнай «працаздольнасцю» дзеясловаў.

Вось як апісвае Цётка ясны летні дзень, поўны не толькі разнастайных гукаў і фарбаў, але найперш дзеянняў, рухаў: гаспадар *«бяжыць з касою на зялёну сенажаць»*, *«Сонца зерне налівае, бусл клякоча на гумні»*, *«бабы мыюць, хусты рубяць»*, *«чутна — ў лесе недзе трубяць, сочаць гнёзды пастухі»*, *«дрыжыць колас, серп аж пеніць, сыпле іскры з-пад зубоў. Перавясла рукі шчэміць, сноп ісці скакаць гатоў»*, *«Нат і копы пайшлі ў тан. Ём у тахту пожня свішча, пацінае барабан»*, *«А каліны ды маліны цягнуць ручкі за хмялём»*, *«Вецер у губы сабе дзьме»*, *«Лес махае галавою, дуб, нахмурыўшыся, спіць»*, *«Вольха шэпча з лешчыною»*, *«Беразняк кусты смяшыць»*, палетак *«б'ецца ў жывых фарбах»* [3, с. 28–30].

Тая ж дынаміка рухаў, інтэнсіўнасць дзеянняў характэрна і пры апісанні месцачкавага кірмашу: *«Бягуць хлопцы і дзяўчаты, гоняць быдла, жсарабяты»*, *«поўны рынак людцаў крыку, а што смеху, а што рыку! Гогуць гускі, пішчыць свінне»*, *«Янук годзіць новы боты, Юрка свішча для ахвоты»*.

Агромністай энергіяй, напорам пачуццяў, дзеянняў і рухаў напоўнены вершаваныя радкі, калі паэтэса звяртаецца да «дзецюкоў» увесну. І зноў жа крыніцай экспрэсіі з'яўляецца дзеяслоў у імператыўнай форме:

Дзецюкі, гу-гу-гу!!!
Ўжо вясна на дварэ!
Ўжо трава на лугу,
Ужо кветкі ў траве!
Гэй хутчэй за саху,
Ды араць, ды араць...
Ды ўсім у спяху
Засяваць, засяваць...

*Ды глыбей, ўсё глыбей
Зерне сыпаць ў зямлю...
Ды хутчэй, усё хутчэй
Упраўляці раллю [2, с. 87].*

Бясспрэчна, вясна без рухаў і дзеянняў не ўяўляецца. Абуджэнне прыроды — гэта ўжо рух, змена ў навакольным асяроддзі. Кожны вясновы дзень патрабуе актыўнага дзеяння, інтэнсіўнага руху, трэба ў час заараць і засеяць, каб хапіла хлеба на год. Таму імператыўныя двухкратныя дзеяслоўныя формы *(ды) араць, (ды) араць, засяваць, засяваць*, аднакратныя *сыпаць, упраўляці* не толькі актуалізуюць сэнсавыя адценні слоў, але і ўзмацняюць агульны эмацыянальны напал верша «Скора прыйдзе вясна», адлюстроўваюць рэаліі сялянскага жыцця.

Абвостранай душэўнай рэакцыяй смутку, узмоцненай сілай Цётчынага перажывання і пяшчоты прасякнуты радкі верша «Восень»

Восень «*гусей гоніць з бацямі ў далёкі край за моры*». І з гэтым ключом птушак «узнімаецца» цэлы ланцужок дзеясловаў загаднага ладу са значэннем папераджальнасці, перасцярогі *не клянiце, гаварыце, не забiла, не ўкусiла* ці ў форме інфінітыва *вярнуцца клекатацi, забаўляцi*, што надае вершаванаму радку гутарковасць, прыналежнасць вуснай форме маўлення:

*Птушкі мiлы, не клянiце,
А малiтвы гаварыце,
Каб вас хваля не забiла,
Каб акула не ўкусiла,
Каб вярнуцца клекатацi
Пастушкоў забаўляцi [2, с. 40].*

Упэўнена і пераканаўча гучыць голас паэткі, «выкрасаючы» з кожнага дзеяслова глыбiнны сэнс, у вершы «На магіле». Тут няма цiшыні і спакою, статычнасцi, як гэта звычайна бывае, а, наадварот, прысутнiчае дынаміка рухаў, дзеянняў, бо асноўная тэма верша — гэта не смерць і не быццё, а жыццё і творчасць, і перадаецца iдэя паэтычнага крэда паэтэсы простымi дзеяслоўнымi формамi закончанага трывання будучага часу са значэннем сцвярджалiнасцi і пераканасцi, што перадае аўтарскую сiлу духу:

*На магіле ўзыду дубам.
Пачну шаптаць братнiм губам
Аб iх долi, аб свабодзе,
Стану песняй у народзе!
Пастух дудку з мяне скруцiць,
Як зайграе, кроў замуцiць... [3, с. 38].*

Далей зноў пайшла дынаміка развіцця дзеяння, працэсу. І ўсё гэта перадаецца цэлым радам экспрэсіўных дзеясловаў: «*Гостры зубы, як бы з пiлы, колюць, рэжуць, цягнуць жылы, смаляць, паляць, пякуць, студзяць, старых, малых са сна будзяць*», «а дзе толькі дудка *свiшча*, — людзi *бягуць*, як на iгрышча».

Як бачым, абвостраным было ўспрыманне паэтэсай усiх праяў тагачаснага жыцця беларускага народа. Зрокам і слыхам, душою і сэрцам, розумам і пачуццямi ўспрымала яна крыводную рэальнасць жыцця, усё пазна-

чала яркімі і моцнымі дзеясловамі, якія не маглі не крануць, не ўразіць, не абудзіць жыватворнай сілы народа, не запаліць у яго душы агонь надзеі ў лепшую будучыню.

У стылістычных адносінах дзеясловы, ужытыя ў мастацкіх творах Цёткі, з'яўляюцца разнаатыпнымі. Найбольш мнагалікую групу складаюць стылістычна-нейтральныя словы: *бегчы, свістаць, заспяваць, слухаць, бачыць, шаптаць, пець, цвісці, сыпаць, зайграць* і інш. Радзей сустракаюцца гутарковыя (размоўныя) дзеясловы тыпу *свіснуць* у значэнні 'украсці' «у артысты пэндзаль *свісну*», *распладзіцца* у значэнні 'павялічыцца' «*распладзілася стражнікаў*», *злізаць* у значэнні 'знішчыць' трэба «*злізаць усіх міністраў, бюракратаў, антыхрыстаў*» і інш.

Надзвычай высокай ступенню экспрэсіўнасці надзелены адвыклічнікавыя дзеясловы тыпу *бахаць, войкаць, грукаць, рыкаць, гонаць, пырснуць*.

Вобразнасць дзеяслова асабліва выяўляецца пры яго метафарычным ужыванні. Часцей за ўсё метафарызуюцца стылістычна-нейтральныя дзеясловы, якія набываюць новае кантэкстуальнае значэнне, і найперш значэнне адухаўлення прадметаў рэчаіснасці: *ісці* «*сноп ісці скакаць гатоў*», *пайсці* «*Нат і копы пайшлі ў так*», *хадзіць* «*Будзе смык вастрэй хадзіць*», *цягнуць* «*А каліны да маліны цягнуць ручкі за хмялём*», *сыпаць, пеніць* «*Серп аж пеніць, сыпле іскры з-пад зубоў*», *махаць* «*Лес махае галавой*», *скакаць* «*скрыпка скача*» і інш.

Наглядна-пачуццёвае ўспрыманне выклікаюць такія метафарычныя дзеясловы, як *свістаць* «*пожня свішча*», *зьяць* «*кот на прыпечку зяўне*», *смяшыць* «*Беразняк кусты смяшыць*», *скрыпець* «*вяроўкі шыбенец скрыпяць*», *рыкаць* «*хваля стогнам рыкне*», *ікаць* «*бераг болем ікне*» і інш.

Семантычны аб'ём дзеясловаў у паэтычных тэкстах Цёткі надзвычай разнастайны. У залежнасці ад адносін працэсу (дзеяння) да суб'екта ці аб'екта можна вылучыць наступныя тэматычныя групы дзеясловаў:

- дзеясловы працяглага непераўтваральнага ўздзеяння: *пясціць, лашчыць, дарыць, смяшыць, свістаць, плакаць* і інш.;
- дзеясловы перамяшчэння; працэс накіраваны на аб'ект і прыводзіць да змены месцазнаходжання аб'ектаў ў прасторы: *штурхаць, ліць, браць, праляцець, узяць, несці* і інш.;
- дзеясловы пераўтваральнага ўздзеяння; аб'ект атрымлівае дадатковую прымету: «*чутна йграйце, гулка йграйце*» і інш.;
- дзеясловы працяглага, нязменнага стану; працэс непасрэдна не накіраваны на аб'ект і не прыводзіць да змен у суб'екце: *спаць, стаяць, ляжаць, сядзець, быць* і інш.;
- дзеясловы зменнага стану; працэс не звязаны з аб'ектам, але прыводзіць да змен у самім суб'екце: *сохнуць, вянуць, худзець, расцвітаць, чырванець* і інш.;
- дзеясловы руху, перамяшчэння ў прасторы: *бегчы, ісці, крочыць, ляцець* і інш.

Шчырае паэтэса і ўжываннем дзеясловаў са значэннем імгненнасці, аднаразовасці дзеяння, якія ўключаюць у сваю структуру суфікс *-ну-*: *стукнуць, грукнуць, пырснуць, скінуць, жахнуць* і інш.

Асабліва сэнсавую і мастацкую выразнасць набываюць дзеясловы-імператывы, з дапамогай якіх перадаецца загад, просьба, пажаданне. Без гэтых граматычных формаў, безумоўна, аўтарцы не магчыма было б рэалізаваць сваю рэвалюцыйна-агітацыйную праграму: «...Цара навесіць трэба!», «Біце ў званы, біце ў званы!», «Кіньма спаць», «Не чакайце, нам зямлю, паны, дадайце!», «Не чакайце, не прасеце, звонкіх песень у мяне», «Чуйце, людзі! Чуйце, чуйце, руку дайце!», «пара, людцы, парваць пумы!», класавую еднасць, роднасць па працы: «Дайце, жнейкі, серп займісты, дайце гострую касу, змяту з нівы хлеб зярністы», «Хлеб галодным гаспадарам: ешце, людцы, вы нядарам працавалі ўсё лета, закусіце хоць за гэта», «чутна йграць, гулка йграць» і інш.

Як бачым, з дапамогай дзеясловаў Цётка перадае ўсе тонкія і складаныя рухі жывой і нежывой прыроды. У аўтарскім радку ён характарызуецца гранічнай выразнасцю, сэнсавай ёмістасцю, садзейнічае дынамічнаму развіццю дзеяння і яго вобразнай актуалізацыі.

Літаратура

1. Буслаев, Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. — М.: Учпедгиз, 1959. — 624 с.
2. Толстой, А. Н. Собрание сочинений: в 10 т. — М., 1961. — Т. 10. — С. 212.
3. Цётка. Творы / Цётка. — Мінск: Маст. літ., 1976.

Ганна Ніжнік, Святлана Якуба (Мінск)

НАЗОЎНІКАВЫЯ І ПРЫМЕТНІКАВЫЯ ФРАЗЕЛАГІЗМЫ З НЕГАТЫЎНАЙ ХАРАКТАРЫСТЫКАЙ ЧАЛАВЕКА Ў БЕЛАРУСКАЙ І ПОЛЬСКАЙ МОВАХ: АНІМАЛІСТЫЧНЫ КОД

Анімалістычны, ці заалагічны, код культуры, замацаваны ў фразеалагічнай карціне свету, пададзены багатым лінгвакультуралагічным матэрыялам, які складае значную частку нацыянальнай моўнай свядомасці таго ці іншага народа. Пад заалагічным кодам разумеюць «сукупнасць абумоўленых культурай стэрэатыпных уяўленняў пра ўласцівасці, характарыстыкі або асаблівасці паводзін жывёл, што выступаюць як крыніца асэнсавання чалавекам свету і нясуць у дадатак да сваіх прыродных уласцівасцей функцыянальна значныя для культуры сэнсы» [5, с. 296].

На думку А. Грыбасёвай, «незалежна ад таго, з'яўляецца чалавек прыхільнікам тэорыі Дарвіна і з сімпатыяй глядзіць на свайго кроўнага па паходжанні ці верыць апісанню з'яўлення чалавека на свет, змешчанаму ў Кнізе Быцця, у моўным абшары свету, усталяваным чалавецтвам, ён усё падвяргае ацэнцы» [10, 11]. Вельмі часта гэта ацэнка рэчаіснасці ажыццяўляецца шляхам пераносу якасцей і ўласцівасцей, узятых з жывёльнага свету, на свет людзей. Назвы прадстаўнікоў жывёльнага свету, якія належаць да нейтральнай лексікі, пры ўжыванні ў адносінах да чалавека метафарызуюцца і ў асноўным набываюць экспрэсіўную, негатыўную канатацыю (выключэнне складаюць такія жывёлы, як леў, арол і некаторыя іншыя). Найбольш трапныя выразы